

بررسی جایگاه شهر مسجدسلیمان در نظام سلسله مراتب شهری استان خوزستان (۱۳۵۵ تا ۱۳۸۵)

سعید امانپور^۱، معصومه نقدی پوربیرگانی^{۲*}، بهار حبیبیان^۳

چکیده

بررسی جایگاه یک شهر در نظام فضایی شبکه شهری پیرامون خود نه تنها یاریگر متخصصین جهت درک فراز و نشیب‌های حیات شهر و محیط پیرامون آن است بلکه می‌تواند زمینه‌ای برای تنظیم روابط سلسله‌مراتبی سکونتگاه‌ها و برنامه‌ریزی جهت انتظام فضایی در شبکه شهری مورد مطالعه باشد. پژوهش حاضر با هدف بررسی میزان تعادل نظام سلسله‌مراتب فضایی سکونتگاه‌های شهری استان خوزستان و روند تحولات شهر مسجدسلیمان در نظام فضایی مذکور در یک دوره زمانی ۳۰ ساله انجام شده است. پژوهش به شیوه کمی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و داده‌های آماری انجام شده و برای تجزیه و تحلیل داده‌های فوق از طبقه‌بندی‌های جمعیتی و مدل‌های ارزیابی کمی شامل شاخص نخست‌شهری، قاعده آنتروپی، مدل رتبه-اندازه، ضریب کشش‌پذیری و ضریب مکانی استفاده شده و سپس به تحلیل و ریشه‌یابی داده‌ها پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد در طبقه شهرهای میانی و کوچک خوزستان تعادل نسبی حاکم است اما با افزایش پدیده نخست‌شهری تعادل در کل نظام فضایی شبکه شهری این استان تضعیف شده است. همچنین تعریف نشدن نقش مسجدسلیمان پس از اتمام منابع نفتی موجب تضعیف جایگاه آن در نظام سلسله‌مراتب فضایی شبکه شهری خوزستان شده و در صورت ادامه این روند و مهاجرت‌های پیامد آن موجب دامن زدن به کاهش تعادل در این شبکه خواهد شد.

واژگان کلیدی: شبکه شهری، سلسله‌مراتب فضایی، مسجدسلیمان، خوزستان.

^۱. استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز، ایران.

^۲. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز، ایران.

^۳. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز، ایران.

*. نویسنده مسئول: m.biregani66@yahoo.com، ۰۶۸۲۲۶۲۳۲۶۴

بیان مساله :

پیدایش شهرها در یک گستره جغرافیایی از عوامل یک یا چندگانه نشأت می‌گیرد اما تداوم حیات آنها مستلزم ایفای مجموعه‌ای از عملکردهاست که مستقل از زیستگاه‌های پیرامون‌شان امکان‌پذیر نیست. امروز نفوذ عواملی متعدد باعث به وجود آمدن نقاط ثقل و شبکه‌ای از مکانهای مرکزی یا شهرهای بزرگ و کوچک شده که نقاط اطراف خود را بطور شدید تحت نفوذ قرار می‌دهند (نظریان، ۱۳۸۸: ۲۱۰). در نیمه دوم قرن بیستم، مهم‌ترین چالش علمی و اجتماعی در خصوص جمعیت، رشد سریع و تمرکز فزاینده‌ی آن در یک یا چند نقطه شهری به خصوص در کشورهای جهان سوم بود (امکچی، ۱۳۸۳: ۱۳). در همین حال جمعیت و فعالیت در کشورهای در حال توسعه، نامتعادل و نابرابرتر از کشورهای توسعه یافته بوده است (فهودی، ۱۳۸۴: ۵۵). به همین دلیل امروزه توزیع مناسب جمعیت در پهنه‌ی فضاهای جغرافیایی از اهمیت بسیار زیادی در عرصه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در جهان برخوردار است. بسیاری از کشورهای در حال توسعه دارای تمرکز و تراکم بیش از اندازه جمعیت در چند نقطه معدود شهری هستند. چنین وضعیتی به مشکلات زیادی در مدیریت شهری به ویژه تأمین زیرساخت‌های شهری منجر می‌شود (دراکاکیس اسمیت، ۱۳۷۷: ۱۰۶).

در ایران به ویژه در نیم قرن اخیر، رشد شهرنشینی، افزایش تعداد شهرها و جمیت شهری آن سرعت بیشتری داشته است. این امر نه تنها ناشی از افزایش طبیعی جمعیت نبوده، بلکه توسعه سرمایه‌داری در چهارچوب اقتصاد متکی بر صادرات نفت موجب کاهش اهمیت بخش کشاورزی و رشد سریع شهرها گردیده است (نظریان، ۱۳۸۶: ۱۵۱). البته الگوی استقرار و توزیع جمعیت بیش از همه تابع عملکردهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است. حرکات مکانی جمعیت که در الگوی استقرار جمعیت مؤثر است، در واقع واکنشی در برابر عدم توازن و ناهماهنگی کارکردها و ساختارهای اجتماعی - اقتصادی است و علت اصلی آن توزیع نامتعادل امکانات و فرصت‌ها در راستای تأمین نیازهای اساسی تمام نقاط جغرافیایی و برای همه قشرها و گروه‌های اجتماعی است (توفیق، ۱۳۷۱: ۱۵). در نتیجه، الگوی نامتوازن و نامتعادل توزیع فضایی جمعیت در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و اداری تأثیرات آشکاری دارد. این الگو باعث می‌شود که خلاء جمعیتی و کارکردی در سطح میانی و پایین کانون‌های شهری به وجود آید که این امر نیز از عوامل مؤثر در بروز عدم تعادل در نظام سلسله مراتب شهری و گسترش عدم تعادل‌های ناحیه‌ای است (بابایی‌درمنی، ۱۳۸۱: ۳۵).

استان خوزستان که از موقعیت استراتژیک و منابع متنوع طبیعی و اقتصادی در پهنه‌ی وسیع برخوردار است متشکل از شبکه‌ای از سکونتگاههای شهری است که در یک نظام فضایی به عنوان کانون‌های استقرار جمعیت ایفای نقش می‌کنند. در سال‌های اخیر علیرغم افزایش تعداد شهرهای استان از طریق ارتقاء تقسیمات سیاسی، تجمع کانونی جمعیت و امکانات در شهرهای بزرگ بویژه مرکز استان و تضعیف نقش برخی شهرهای میانی، شبکه شهری استان خوزستان را به سوی عدم تعادل سوق داده است. مسجدسلیمان یکی از شهرهایی است که علیرغم جایگاه ویژه به عنوان نخستین شهر استخراج نفت در خاورمیانه، فراز و فرودهای چشمگیری در دوره‌های مختلف زمانی داشته و تعریف نشدن نقش این شهر پس از اتمام منابع نفتی موجب فرسودگی، حاشیه‌نشینی و مشکلات حاد اجتماعی - اقتصادی در شهر و ناتوانی در ایفای نقش خود به عنوان یک شهر بزرگ و کانون خدمات رسانی به شهرها و روستاهای اطراف شده است. پژوهش حاضر ضمن بررسی تغییرات نظام سلسله-مراتبی شبکه شهری استان خوزستان در دوره ۱۳۵۵ تا ۱۳۸۵ و میزان تعادل یا عدم تعادل آن، در پی دست یافتن به این امر است که جاذبه یا دافعه جمعیتی و نیز فعالیت‌های اقتصادی مسجدسلیمان به عنوان یکی از کانون‌های بزرگ جمعیتی استان، تا چه اندازه در تعادل یا عدم تعادل نظام سلسله‌مراتب شهری خوزستان نقش داشته و تغییرات قابل مشاهده در دوره زمانی یاد شده از چه عواملی نشأت گرفته است.

مفاهیم و ادبیات نظری :**نظام شهری :**

نظام شهری عبارت است از مجموعه‌ای از شهرهای وابسته به هم که ساختار نظام سکونتگاه‌های شهری را در یک ناحیه، منطقه، کشور و جهان پدید می‌آورند. نظام شهری تنها محدود به مجموعه کالبدی از سکونتگاه‌های شهری نیست، بلکه جریان-

ها و ارتباطات میان این سکونتگاه‌ها را نیز در برمی‌گیرد. این جریان‌ها عبارت‌اند از: جمعیت، سرمایه، عوامل تولید، ایده‌ها، اطلاعات و نوآوری (عظیمی، ۱۳۸۱: ۵۳). نظام شهری یا شبکه شهری نمایشی از مجموعه شهرهایی است که عدم تعادل آن‌ها باعث گردیده تا توسعه نامتعادلی از تمامی جهات بیابند و نوعی برتری در شهری به خصوص به ضرر سایر شهرهای منطقه به وجود بیاید. در واقع «شبکه شهری بر مجموعه‌ای از شهرها اطلاق می‌شود که در ناحیه و یا در محدوده جغرافیایی مانند حلقه-های به هم پیوسته نشر یافته و به علت رشد ناهماهنگ، پرتوافشانی متفاوتی روی ناحیه دارند» (فرید، ۱۳۶۸: ۴۸۱). همچنین «شبکه شهری عبارت است از ارتباط متقابل مراکز شهری و نظام مبادله‌ای که بین شهرها در رابطه با عملکرد تخصصی آن‌ها به وجود می‌آید» (رضوانی، ۱۳۷۴: ۲۸). یکی از مشکلات اساسی توسعه فضایی و ناحیه‌ای، گسیختگی سازمان فضایی و عدم سلسله‌مراتب مبتنی بر رابطه تعاملی میان سکونتگاه‌ها است (حکمت‌نیا، ۱۳۸۵: ۲۰۹).

در این راستا رشد سریع تعداد شهرها و افزایش جمعیت شهرنشین کشور، موجبات ناموزونی در شبکه شهری ایران را فراهم آمده است. برای همین، شبکه شهری ایران عملکرد سلسله‌مراتبی نداشته و شمار کانون‌های زیستی، توزیع فضایی و حجم جمعیتی آن‌ها از یک نظام کارکردی سلسله‌مراتبی تبعیت نمی‌کند. شبکه شهری همچنان در جهت تمرکزگرایی در حال تحول است (ارجمندنیا، ۱۳۷۱: ۵۹). همچنین رشد برنامه‌ریزی شهری زیربنایی و تأمین زیرساخت‌ها در تعادل با کانون‌های زیستی نبوده و عملاً عدم تطابق تمرکز جمعیت و تمرکز ملازمت زیستی جمعیت موجب گسیختگی شبکه و ناهنجاری در زندگی شهری شده است.

تجزیه و تحلیل نظام سکونتگاهی :

یک منطقه تنها یک نظام سکونتگاهی پراکنده و بی ارتباط نیست، بلکه شبکه‌ای بهم پیوسته از روابط اجتماعی، اقتصادی و فیزیکی است. بنابراین برنامه‌ریزان منطقه‌ای و سیاستگذاران باید در جهت افزایش کارایی اینگونه فرآیندهای ارتباطی و سطحی که این نقاط باید در آن سطح بهم مرتبط شوند را مد نظر قرار داده تا شبکه‌های طراحی شده برای ارتباط فضایی، زمینه‌های مساعدی را برای پخش توسعه در نواحی مختلف فراهم آورد (کلانتری، ۱۳۸۷: ۲۳۵). تجزیه و تحلیل نظام سکونتگاهی «در شناسایی شکافها و کمبودهای کارکردی در زمینه‌های مختلف، تسهیلات، زیرساختها و فعالیتهای تولیدی و در شناسایی نواحی خدماتی سکونتگاههای موجود بکار گرفته می‌شوند و با کمک اطلاعات و تحلیل‌ها، با کمک مطالعات اقتصادی و فنی، تحلیل‌های بخشی یا تجزیه و تحلیل تقاضا و بدست آوردن اطلاعات جزئی‌تر در رابطه با نظام سکونتگاهی به تدوین استراتژیهای سرمایه‌گذاری و توسعه منطقه‌ای کمک کرده و امکان تهیه پروژه‌های خاص، بویژه در زمینه سکونتگاههای ناحیه-ای را فراهم می‌کند» (همان: ۲۳۰). جغرافیدانان، جمعیت‌شناسان و برنامه‌ریزان منطقه‌ای معمولاً برای تجزیه و تحلیل نظام-های سکونتگاهی از روش‌های ذیل استفاده می‌کنند :

الف) طبقه‌بندی ریخت‌شناسی (مورفولوژیکی): تفکیک جوامع شهری و روستایی بر اساس ویژگیهای جمعیتی و فیزیکی؛
ب) طبقه‌بندی جمعیتی: تقسیم‌بندی سکونتگاه‌های یک کشور یا منطقه از نقطه نظر تعداد و تراکم جمعیت به شهرهای متروپل، متوسط، کوچک، روستاها و دهکده‌ها؛

ج) طبقه‌بندی کارکردی: طبقه‌بندی سکونتگاهها بر اساس نوع، ترکیب و یا تنوع فعالیتهای اجتماعی و اقتصادی‌شان.
امروزه، شناخت خصلت‌های حاکم بر فضا از طریق کنکاش در نظام و روابط مسلط بر آن و همچنین، ساختار حاکم بر نظام‌های سکونتگاهی، محققین را ناگزیر به استفاده از مدل‌ها و روش‌های کمی برای تعیین قانون‌مندی‌های حاکم بر فضا نموده است. این مدل‌ها که دارای ابعاد فضایی- مکانی هستند، قادر به تحلیل وضع موجود سازمان فضایی و ساختار حاکم بر آن می-باشند و در صورت بومی‌سازی آن‌ها متناسب با شرایط محیطی، اقتصادی و اجتماعی جامعه، می‌توان از ارائه نتایج در فرآیند توسعه و برنامه‌ریزی استفاده کرد (پورمحمدی، ۱۳۸۶).

طبقه بندی سطوح شهری :

شهرها با توجه به شرایط اجتماعی، اقتصادی، جمعیتی، سیاسی و... در کشورهای مختلف در سطوح مختلف طبقه بندی می شوند. سازمان ملل متحد در یک بررسی طبقه بندی شهرها را (بدون در نظر گرفتن فعالیت تولید و خدمات شهر) به شرح زیر ارائه می دهد:

۱- روستا- شهر (زیر ۲۵ هزار نفر) ۲- شهر کوچک (۲۵ تا ۵۰ هزار نفر) ۳- شهر متوسط کوچک (۵۰ تا ۱۰۰ هزار نفر) ۴- شهر متوسط (۱۰۰ تا ۲۵۰ هزار نفر) ۵- شهر بزرگ میانی (۲۵۰ تا ۵۰۰ هزار نفر) ۶- شهر بزرگ (۵۰۰ تا یک میلیون نفر) ۷- شهر خیلی بزرگ یا کلان شهر (یک میلیون نفر به بالا) (حبیب، ۱۳۷۸: ۸۹).

در ایران اولین بار به طور رسمی در گزارش های آمایش سرزمین (ستیران) سال ۱۳۵۶ به میان آمده است و طبقه بندی ۲۵ تا ۲۵۰ هزار نفری را شهر میانی برگزیده اند (ارجمندنی، ۱۳۷۰: ۶۳). سطوح شهری در طرح پایه ی آمایش سرزمین اسلامی (۱۳۶۱) نیز به این قرار است:

- ۱- تهران؛
- ۲- شهرهای سطح ۱: شهرهای با بیش از پانصد هزار نفر جمعیت شامل: اصفهان، مشهد، شیراز، تبریز، اهواز، ارومیه، همدان، کرمانشاه، رشت، اردبیل، کرج، قم، کرمان و بندرعباس.
- ۳- شهرهای سطح ۲: شهرهای با جمعیت بین ۲۵۰ تا ۵۰۰ هزار نفر
- ۴- شهرهای سطح ۳: شهرهای با جمعیت بین ۱۰۰ تا ۲۵۰ هزار نفر
- ۵- شهرهای متوسط کوچک با جمعیت بین ۵۰ تا ۱۰۰ هزار نفر
- ۶- شهرهای کوچک با جمعیت کمتر از ۵۰ هزار نفر (نظریان، ۱۳۸۸: ۲۶۴).

روش تحقیق :

این تحقیق برپایه روش کمی- تحلیلی انجام شده است و جامعه آماری مورد مطالعه آن سکونتگاه های شهری استان خوزستان است. اطلاعات مورد نیاز از طریق منابع کتابخانه ای و اسنادی گردآوری شده و سپس داده های کمی مورد نیاز از نتایج سرشماری های عمومی نفوس و مسکن سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ ه.ش استخراج و طبقه بندی شد. این داده ها در سه بخش سلسله مراتب فضایی شبکه شهری، ویژگی های جمعیتی و ویژگی های اقتصادی با استفاده از مدل های رتبه- اندازه، قاعده آنتروپی، شاخص نخست شهری، ضریب کشش پذیری و ضریب مکانی تجزیه و تحلیل شده اند. محاسبات کمی و رسم نمودارها با استفاده از نرم افزار EXCEL انجام شده و سپس یافته های منتج از محاسبات فوق مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

محدوده مورد مطالعه :

استان خوزستان با مساحتی معادل ۶۴۷۴۶ کیلومتر مربع در جنوب غربی ایران واقع گردیده و بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۰ مشتمل بر ۲۴ شهرستان و ۶۱ شهر با جمعیت ۴۴۲۱۶۴۳ نفر می باشد که ۷۱/۱۳ درصد از جمعیت آن معادل ۳۱۴۵۴۰۶ نفر در شهرهای استان ساکن هستند (استانداری خوزستان، ۱۳۹۰).

شهر مسجد سلیمان در ۱۴۹ کیلومتری شمال شرقی اهواز قرار گرفته است. آثار و بقایای یک پرستشگاه قدیمی در این شهر که مردم بومی آن را مسجد سلیمان می گفتند موجب گردید که این شهر به نام مسجد سلیمان نامگذاری گردد. شهر مسجد سلیمان مرکز شهرستان مسجد سلیمان از شمال به شهرستان های لالی و گتوند، از شرق به شهرستان های اندیکا و ایذه، از غرب به شهرستان شوشتر و از جنوب به شهرستان هفتگل محدود شده است. بر اساس آخرین سرشماری نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۰ جمعیت این شهر معادل ۱۰۳۵۰۴ نفر است. (جدول شماره ۱).

جدول ۱- طبقه بندی جمعیت شهرهای استان خوزستان از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵

ردیف	گروه براساس جمعیت سال ۱۳۸۵	نام شهر	1355			1365			1375			1385		
			جمعیت	درصد از جمعیت شهری استان	رتبه	جمعیت	درصد از جمعیت شهری استان	رتبه	جمعیت	درصد از جمعیت شهری استان	رتبه	جمعیت	درصد از جمعیت شهری استان	رتبه
1	کلانشهر	اهواز	334339	26/4	1	579826	38/7	1	804980	34/3	1	985614	34/30	1
2	شهر بزرگ (بیشتر از ۱۰۰ هزار نفر)	دزفول	121215	9/5	4	151420	10/1	2	202639	8/6	3	235819	8/21	2
3		آبادان	294068	23/2	2	6	4	21	206073	8/7	2	219772	7/65	3
4		خرمشهر	140490	11	3	0	-	-	105636	4/5	6	125859	4/38	4
5		اندیمشک	32085	2/5	7	56288	3/7	8	106923	4/5	5	120177	4/18	5
6		بندرماهشهر	29940	2/3	9	71808	4/7	5	88394	3/7	7	111448	3/88	6
7		مسجدسلیمان	77098	6/08	5	104787	6/9	3	116883	4/9	4	108682	3/78	7
8		ایذه	10257	0/8	16	46042	3	10	81288	3/4	9	104364	3/63	8
9		بهبهان	49378	3/8	6	78694	5/2	4	88213	3/7	8	101178	3/52	9
10		شوشتر	26173	2	10	65840	4/3	6	77900	3/3	10	96732	3/37	10
11	شهر متوسط (۵۰ تا ۱۰۰ هزار نفر)	بندر امام	11806	0/9	14	64102	4/2	9	55936	2/4	11	67467	2/35	11
12		امیدیه	30449	2/4	8	64102	4/2	7	53834	2/3	12	58616	2/04	12
13		شوش	18678	1/4	11	39716	2/6	11	52057	2/3	13	54032	1/88	13
14		رامهرمز	11138	1	15	28550	1/9	14	37221	1/5	14	50777	1/77	14
15		شادگان	10246	0/8	17	37049	2/6	12	41836	2/7	12	49171	1/71	15
16		سوسنگرد	14420	1/1	12	30440	2/5	13	39225	1/6	15	44016	1/53	16
17		هندیجان	5895	0/4	21	18820	1/2	17	22925	0/9	17	25202	0/88	17
18		رامشیر	-	-	-	20973	1/4	16	22633	0/9	18	24808	0/86	18
19		شیپان	-	-	-	-	-	-	-	-	-	23211	0/81	19
20		حمیدیه	5388	0/4	23	0	-	-	17641	0/7	20	22001	0/77	20
21		گتوند	7005	0/5	20	14946	0/9	18	18470	0/7	19	21547	0/75	21
22		باغملک	-	-	-	10315	0/6	20	16081	0/7	21	21222	0/74	22
23		چمران	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18551	0/65	23
24		لالی	-	-	-	-	-	-	15168	0/6	24	16458	0/57	24
25		هفتگل	9624	0/7	18	14127	0/9	19	15483	0/6	22	15261	0/53	25
26		ملاثانی	-	-	-	-	-	-	12489	0/5	26	14595	0/51	26
27		هویزه	5820	0/5	22	2252	0/1	15	14032	0/6	23	14589	0/51	27
28	ویس	-	-	-	-	-	-	14040	-	-	14040	0/49	28	
29	آغاچاری	-	-	-	-	-	-	14508	0/6	25	13175	0/46	29	
30	دزآب	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10171	0/35	30	
31	شهر کوچک (کمتر از ۵۰ هزار نفر)	اروندکنار	14323	1/3	12	0	-	-	6377	0/2	28	9772	0/34	31
32		میانرود	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9217	0/32	32
33		قلعه تل	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8610	0/30	33
34		صفی آباد	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8068	0/28	34
35		حر	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7839	0/27	35
36		بستان	6825	0/5	19	0	-	-	7305	0/3	27	7330	0/26	36
37		الوان	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6225	0/22	37
38		صیدون	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5748	0/20	38
39		سردشت	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5067	0/18	39
40		دهدز	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3868	0/13	40
41		رفیع	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3832	0/13	41
42		سالند	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2079	0/07	42
43		جایزان	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2004	0/07	43
44		حسینیه	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1935	0/07	44
45		زهره	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1290	0/04	45
46		مینوشهر	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1210	0/04	46
47		قلعه خواجه	-	-	-	-	-	-	-	-	-	915	0/03	47

مأخذ: محاسبات نگارندگان بر اساس مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵-۱۳۳۵.

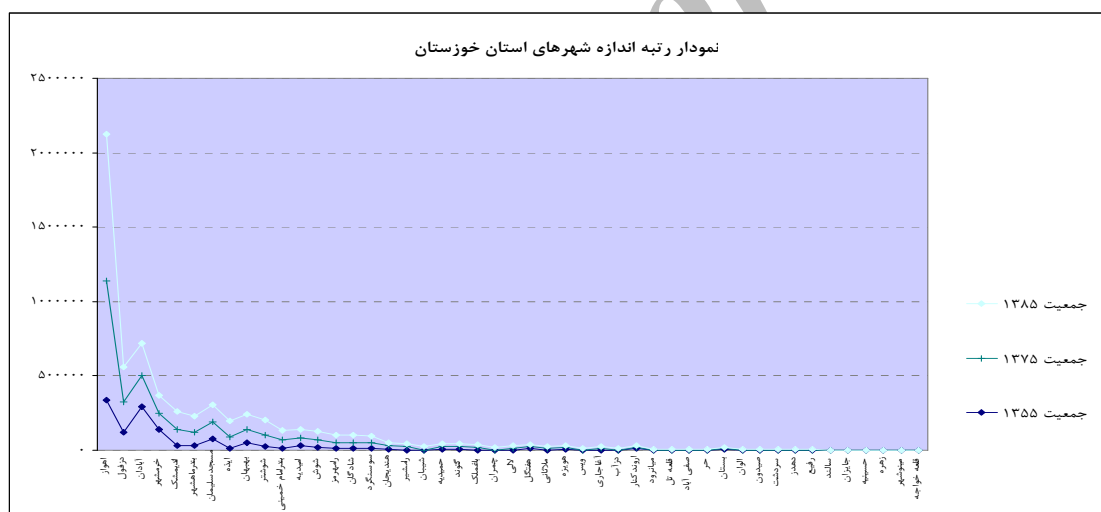
یافته‌های تحقیق :

سلسله مراتب فضایی در نظام سکونتگاهی خوزستان :

قاعده رتبه - اندازه^۱ :

مطابق این مدل «جمعیت دومین شهر منطقه، $\frac{1}{2}$ جمعیت اولین شهر و جمعیت سومین شهر، $\frac{1}{3}$ جمعیت اولین شهر و $\frac{1}{2}$ جمعیت دومین شهر خواهد بود تا الی آخر» (فنی، ۱۳۸۲: ۶۵). نتایج این مدل نشان می‌دهد با توجه به کاربرد مدل تعدیل شده، تا چه میزان باید از جمعیت شهر اول کاسته شده و به جمعیت شهرهای رتبه دوم و سوم افزوده شود (بهفروز، ۱۳۷۱: ۶۳). آنگونه که از بررسی طبقه‌بندی جمعیتی شهرهای کوچک در استان قابل مشاهده است، شیب قابل ملاحظه در بخش شهرهای بزرگ بویژه مرکز استان نشان دهنده عدم تعادل در جذب جمعیت در این طبقه است. (نمودار شماره ۱). تحلیل در دوره زمانی مورد مطالعه نشان می‌دهد در سال ۱۳۵۵ توزیع نسبی متعادل جمعیت در شهرهای استان خوزستان حاکم بوده و مسجد سلیمان جمعیتی بیشتر از جمعیت تئوریک در خود جای داده بود. وقوع جنگ تحمیلی و بروز بحران‌های ناشی از آن و دگرگونی شرایط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در خوزستان تغییر شگرف در توزیع جمعیت شهرها را به دنبال داشت. شهرهای مرزی و در معرض حملات کشور عراق یا به کلی تخلیه گردیده و یا جمعیت بسیار اندکی را در خود جای دادند. همین امر باعث شد تا شهر مسجد سلیمان به عنوان شهر سوم استان در سال ۱۳۶۵ جای آبادان را بگیرد. با وجود این نتوانسته جمعیت تئوریک بر اساس قاعده رتبه - اندازه را در خود حفظ کند که این امر ناشی از تحولات سایر نقاط شبکه شهری بوده است. (جدول شماره ۲).

نمودار ۱- نسبت رتبه- اندازه شهرهای استان خوزستان بدون احتساب آمار سال ۱۳۶۵

$$y_i = a_i x_i^{-b}$$

۱. فرمول رتبه- اندازه به این صورت است:

$$y_i = \text{جمعیت } i \text{ امین شهر}$$

$$x_i = \text{رتبه شهر}$$

$$a_i = \text{جمعیت بزرگترین شهر}$$

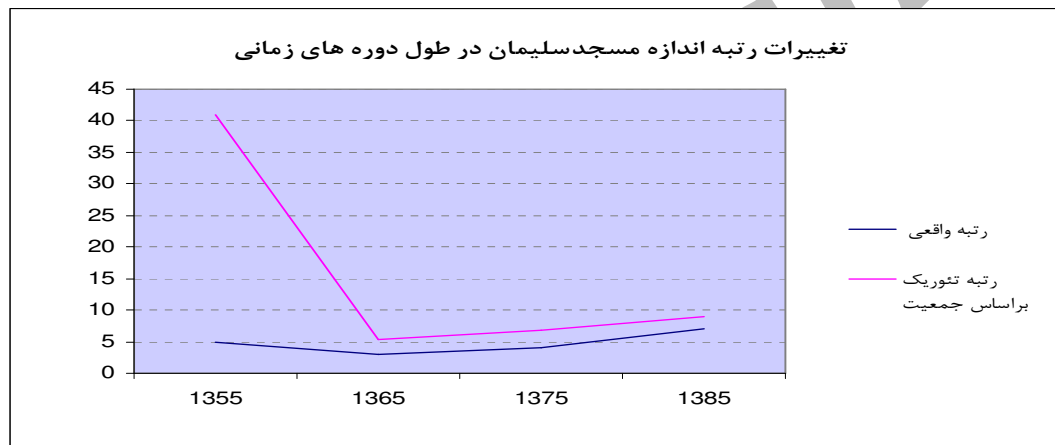
$$b = \text{ضریبی که معمولا ۱ فرض می شود.}$$

جدول ۲ - خلاصه وضعیت مسجد سلیمان بر اساس قاعده رتبه - اندازه، ۱۳۸۵-۱۳۵۵

سال	رتبه واقعی	جمعیت	\log_{10}	رتبه مطلوب شهر بر اساس جمعیت موجود	جمعیت مطلوب شهر بر اساس رتبه موجود
۱۳۵۵	۵	۷۷۰۹۸	۴,۸۸	۴۱	۶۶۸۷۹,۸
۱۳۶۵	۳	۱۰۴۷۸۷	۵,۰۲	۵,۴	۱۹۳۲۷۵
۱۳۷۵	۴	۱۱۶۸۸۳	۵,۰۶	۶,۹	۲۰۱۲۴۵
۱۳۸۵	۷	۱۰۸۶۸۲	۵,۰۳۶	۹,۰۵	۱۴۰۸۰۲

بررسی شرایط شهر مسجد سلیمان در دوره‌های اخیر نشان می‌دهد در پی افت جمعیت و رتبه واقعی شهر، رتبه تئوریک شهر نیز رو به افول گذاشته و فاصله شهر از نخستین شهر استان (اهواز) رو به فزونی گذاشته است (نمودار شماره ۲)، دلیل این امر را می‌توان ناشی از راهبردهای اتخاذ شده برای تخلیه شهر و توقف ساخت و سازها در شهر و عدم تأمین زیرساختهای لازم در دو دوره‌ی اخیر ذکر نمود که در نتیجه به رکود شهر و جمعیت فرستی شهر منجر شده است لذا شهر در این دوره‌ها موفق به جذب جمعیت و حفظ جمعیت موجود خود نشده و فاصله آن با شهرهای بزرگ استان رو به فزونی گذاشته است.

نمودار ۲- تغییرات رتبه اندازه شهر مسجد سلیمان در طول دوره های زمان

قاعده آنتروپی :

با استفاده از این مدل می‌توان به میزان تعادل فضایی استقرار جمعیت و تعداد شهرها در سطح شبکه شهری، استانی، منطقه‌ای و ملی پی برد. در این راستا گر آنتروپی به طرف صفر میل کند حکایت از تمرکز بیشتر و یا افزایش تمرکز یا عدم تعادل در توزیع جمعیت بین شهرها دارد و حرکت به طرف یک و بالاتر از آن، توزیع متعادل تری را در عرصه منطقه‌ای نشان می‌دهد (حکمت‌نیا و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۹۰). میزان آنتروپی (آنتروپی نسبی) شهرهای خوزستان در سال‌های ۱۳۷۵، ۱۳۶۵، ۱۳۵۵ به به ترتیب «۳/۱۳، ۱/۰۱، ۰/۶۵۱» بوده است (فنی، ۱۳۸۲: ۸۰) است. بر اساس محاسبات نگارندگان ضریب آنتروپی نسبی شهرهای استان خوزستان در سال ۱۳۸۵ معادل ۰/۷۱۱ بدست آمده است.

$$H = \sum p_i - \ln p_i = 2/737$$

$$K = 47$$

$$\ln K = 3/850$$

$$G = \frac{H}{\ln K} = 0/711$$

در سال‌های ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵ نظام شهری استان خوزستان از تعادل نسبی برخوردار است، در حالی که در سال ۱۳۷۵ که ضریب آنتروپی عددی کمتر از یک را نشان می‌دهد که دلیل آن می‌تواند روند تمرکزگرایانه در شهرهای بزرگ و میانی و کاهش تعداد شهرهای کوچک باشد. در سال ۱۳۸۵ نیز ضریب آنتروپی معادل ۰/۷۱۱ را نشان می‌دهد که ادامه روند عدم

تعادل دهه پیشین است اما به دلیل راهبرد ایجاد شهرهای کوچک (افزایش از ۱۱ شهر به ۳۰ شهر طی دوره ۱۰ ساله ۱۳۸۵-۱۳۷۵) تعدیل یافته است.

تحلیل نظام سکونتگاهی بر اساس ویژگیهای جمعیتی :

شاخص نخست شهری :

برای تعیین پدیده نخست شهری از مدل رتبه- اندازه استفاده می‌شود. در این تحقیق برای سنجش میزان نخست شهری و میزان تمرکز شهری از چهار شاخص دو شهر، چهار شهر یا شاخص گینزبرگ، چهار شهر مهتا و شاخص اصلاحی تقوایی- موسوی استفاده شده است.

آنگونه که از داده‌ها می‌توان فهمید در تمام سرشماری‌های مورد مطالعه نخست شهری و سنگینی میزان تمرکز جمعیت به نفع شهر اول بارز بوده و شهر مسجد سلیمان به عنوان یکی از شهرهای واجد سرمایه‌گذاری‌های اجتماعی و اقتصادی همگام با سایر شهرها از این موضوع متضرر گردیده است. جدول شماره ۳ الگوی تمرکز و یا تعادل را در طی سال‌های مختلف در استان خوزستان نشان می‌دهد.

جدول ۳- تحلیل الگوی نخست شهری استان خوزستان طی سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۵۵

شاخص	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	ملاک سنجش	تحلیل
نخست شهری	۰/۳	۰/۳۹	۰/۳۴	۰/۳۴	هرچه مقدار عددی این شاخص بیشتر باشد، بزرگترین شهر دارای نخست شهری بیشتری است.	حداکثر نخست شهری در سال ۱۳۶۵ به دلیل شرایط جنگی حاکم بر استان.
دوشهر	۱/۱۴	۳/۸	۱	۴/۱۷	مقدار عددی به ۲ ختم شود دارای تعادل بوده و اگر بالاتر از ۲ باشد نخست شهری تسلط دارد.	نخست شهری قابل توجه در سال ۱۳۶۵ بدلیل شرایط مذکور، روند روبه تزاید شدید نخست شهری در دوره آخر.
چهارشهر (گینزبرگ)	۰/۶	۱/۷	۱/۵	۱/۶	بیشتر از ۰/۹۲۳ نشانه تسلط نخست شهری	پس از سال ۱۳۵۵ نخست شهری تسلط داشته است.
مهتا	۰/۳۷	۰/۶	۰/۶	۰/۶	بین ۰/۶۵ و ۱ نشانه فوق برتری بین ۰/۵۴ و ۰/۶۵ نشانه برتری بین ۰/۴۱ و ۰/۵۴ مطلوب کمتر از ۰/۴۱ نخست شهری در کمترین حد	در سال ۱۳۵۵ نخست شهری در کمترین حد بوده و پس از آن برتری حاکم شده است.
تقوایی و موسوی	۱/۷	۱/۶	۱/۸	۴/۱۵	بالای ۱ نشانه تسلط نخست شهری کمتر از یک نشانه تسلط شهرهای میانی و کوچک	همواره نخست شهری حاکم بوده و در دوره اخیر شدیداً رو به تزاید گذاشته است. نشانی از تسلط شهرهای کوچک و میانی نیست.

توضیح: برای سال ۱۳۶۵ شهرهای خالی از سکنه (پنج شهر: بستان، خرمشهر، اروندکنار، حمیدیه و آبادان) محاسبه نشده است.

بر اساس جدول بالا، تسلط نخست شهری بر شبکه شهری خوزستان قابل مشاهده است که در دوره ۱۳۶۵ به دلیل شرایط جنگی و تخلیه برخی شهرها و نیز تراکم جمعیت در برخی شهرهای دیگر از جمله مرکز استان شرایط ویژه ای رقم خورده است. در دوره آخر نیز پدیده نخست شهری شدیداً رو به افزایش گذاشته است و جایگاه شهرهای میانی و کوچک تضعیف شده است، در عین حال شهرهای بزرگ نیز در این حالت توان مقابله با شهر مرکزی را نخواهند داشت.

ضریب کشش پذیری :

برای سنجش توانایی مراکز شهرستان‌ها در جذب و تثبیت جمعیت در منطقه، از ضریب کشش‌پذیری استفاده شده است. در تحلیل وضعیت کشش‌پذیری جمعیتی شهرهای هر منطقه چنانچه میزان به سمت یک و بالاتر از آن میل کند، شهر دارای جاذبه‌ی جمعیتی بالاتری است و بر عکس ضرایب پایین‌تر نشانگر ضعف شهر در جذب جمعیت و نگهداشت جمعیت خود است (فنی، ۱۳۸۲: ۷۸). برای شهر مسجد سلیمان ضریب کشش‌پذیری دوره‌های مختلف نسبت به استان خوزستان و کشور محاسبه

و جهت مقایسه ضریب کشت پذیر استان خوزستان نسبت به کشور نیز بررسی شده است که محاسبات در جدول شماره ۴ آمده است.

جدول ۴ - محاسبه ضریب کشت پذیر مسجدسلیمان در دوره های زمانی ۱۳۵۵ الی ۱۳۸۵

دوره	متوسط رشد سالانه شهر مسجدسلیمان	متوسط رشد سالانه شهری خوزستان	متوسط رشد سالانه شهری کشور	ضریب کشت پذیر مسجدسلیمان نسبت به استان	ضریب کشت پذیر مسجد سلیمان نسبت به کشور	ضریب کشت پذیر استان نسبت به کشور
۴۵-۵۵	۱/۸	۳/۱	۴/۹	۰/۵۸	۰/۳۷	۰/۶۳
۵۵-۶۵	۳/۱۲	۲/۱	۵/۴	۱/۴۹	۰/۵۸	۰/۳۹
۶۵-۷۵	۱/۸۶	۳/۴	۲/۳	۰/۵۵	۰/۸۱	۱/۴۸
۷۵-۸۵	-۰/۷۲	۱/۳۳	۲/۷	-۰/۵۴	-۰/۲۷	۰/۴۹

ضریب کشت پذیر شهر مسجدسلیمان در دوره ۶۵-۵۵ قابل توجه و در بیشترین حد در دوره ۳۰ ساله است که به دلیل شرایط جنگی و مهاجرت شدید از روستاهای اطراف رخ داده است. در همین زمان ضریب کشت پذیر جمعیت استان نسبت به کشور بدلیل شرایط جنگی در پایین ترین حد خود قرار دارد. در دوره آخر به دلیل سیاستهای توقف ساخت و ساز و سرمایه گذاری در شهر و تصمیم بر تخلیه شهر جمعیت پذیر شهر به شدت افت نموده و به جمعیت فرستی میدل گردیده است. همچنین در قیاس با کشت پذیر استان، مسجدسلیمان در دوره پایانی افت شدیدی نشان می دهد که نشانگر کاهش قابل توجه توان این شهر در پذیرش و نگهداشت جمعیت است.

تحلیل نظام سکونتگاهی بر اساس ویژگیهای اقتصادی :

ضریب مکانی :

جهت ارزشیابی کارکرد شهر مسجدسلیمان از الگوی ضریب مکانی استفاده شده و این ضریب برای سال ۱۳۸۵ مطابق جدول شماره ۵ محاسبه شده است.

جدول ۵ - محاسبه ضریب کشت پذیر مسجدسلیمان در سال ۱۳۸۵

بخش اقتصادی	تعداد شاغلین	ضریب IQ
کشاورزی	۲۰۳	۰,۰۸۵
صنعت	۳۲۶۲	۱
خدمات	۶۲۲	۱,۲۸

منبع، یافته های تحقیق.

اعداد و ارقام جدول فوق نشان می دهد که شهر مسجدسلیمان در سال ۱۳۸۵ از لحاظ تولیدات صنعتی خودکفا بوده و بخش خدمات نیز بالاترین تعداد شاغلین را نشان می دهد. اما بخش کشاورزی به میزان قابل توجهی نیاز به سرمایه گذاری و حمایت دارد. بنابراین صدور خدمات در بخش صنعت وجود ندارد و با توجه به بنیادهای اقتصادی شهرنشینی در مسجد سلیمان، اقتصاد این شهر از این لحاظ دچار مشکلات اساسی است. در سال ۱۳۷۵ بخش خدمات در این شهر با ۵۵/۸۶ درصد بالاترین میزان اشتغال و بخش کشاورزی با ۲/۰۵ درصد پایینترین میزان اشتغال را به خود اختصاص داده بودند (مرکز آمار ایران، ۱۳۷۵) که نشان می دهد با وجود پیشرفت شهر از لحاظ کشاورزی اما هنوز به جایگاه حقیقی خود دست نیافته است.

تجزیه و تحلیل یافته ها :

تجزیه و تحلیل نظام سلسله مراتب شهری استان خوزستان بر اساس یافته های تحقیق نشان می دهد نسبت رتبه به جمعیت شهر در طبقه شهرهای متوسط و کوچک (بر اساس طبقه بندی سکونتگاه های شهری در سال ۱۳۸۵) تعادل نسبی را نشان می دهد و این ویژگی در دوره زمانی مورد مطالعه نیز بجز مقطع جنگ تحمیلی و آثار ناشی از آن به همین روال بوده است؛ اما در طبقه شهرهای بزرگ نوسانات مداومی وجود دارد و نسبت رتبه به جمعیت یکنواخت نیست. در عین حال شتاب

فزاینده‌ی فاصله گرفتن شهر مرکز استان از سایر شهرها قابل ملاحظه است و موجبات عدم تعادل در شبکه شهری را به عنوان قطب مرکزی جمعیت و امکانات که نتایج پخش توسعه آن هنوز به سایر نقاط رسوخ نکرده فراهم نموده است. این حرکت به سوی عدم تعادل در شاخصهای نخست شهری محاسبه شده نیز قابل مشاهده است به صورتی که تسلط نخست شهری در همه دوره‌های زمانی و بیش از همه دوره آخر (۱۳۸۵) و نیز فقدان تسلط شهرهای میانی و کوچک در شبکه شهری خوزستان قابل مشاهده می‌باشد.

بررسی یافته‌ها در خصوص شهر مسجد سلیمان حاکی از آن است این شهر پس از سال ۱۳۵۵ که روند نزولی خود را آغاز کرد همواره موفق به جذب جمعیت متناسب با رتبه واقعی خود در استان نبوده و شکاف جمعیتی آن با مرکز با روند افزایشی مشکلات این شهر رو به افزایش بوده است، در نتیجه فارغ از مقطع جنگ تحمیلی و شرایط خاص آن، رابطه جمعیت و رتبه شهر مسجد سلیمان در طول زمان رو به افول داشته و رسیدن به ضریب کشش پذیری منفی (نسبت به استان و کشور) در سال ۱۳۸۵ نشان از ناتوانی این شهر در جذب و حفظ جمعیت شهر است که نقش آن را در نظام سلسله مراتب شهری خوزستان تضعیف کرده و نتوانسته به ایفای نقش خود در تثبیت جمعیت و تعادل بخشی به نظام شهری استان به عنوان یکی از شهرهای بزرگ استان تداوم بخشد.

بنابراین استان خوزستان از نظر توزیع جمعیت تا سال ۱۳۵۵ وضعیت نسبتاً متعادلی داشته و جایگاه شهر مسجد سلیمان نیز در آن شاخص اما به تدریج رو به افول بوده است. پس از آن در دهه ۶۰ به دلیل عامل خارجی جنگ تحمیلی تغییرات زیادی در شبکه شهری استان پدید آمد و به دلیل تخلیه تعدادی از شهرها و نیز مهاجرت روستاییان به شهرهای بزرگ دور از مرز جهت کسب امنیت و خدمات، تمرکز جمعیت در شهرهای بزرگ و در نتیجه پدیده نخست شهری که از سال ۱۳۵۵ در شبکه شهری استان مشهود بود، تشدید شد و در این دوره شهر مسجد سلیمان به دلایل ذکر شده و علیرغم کاهش شدید تولید نفت در آن به رتبه سوم استان ارتقا یافت. اما پس از جنگ سیر نزولی آن آغاز شد. همچنین مطالعه سلسله مراتب نظام شهری خوزستان در دوره زمانی نشان می‌دهد ایجاد نقاط شهری کوچک برای تعادل بخشی به توسعه فضایی به عنوان یک راهبرد مورد توجه بوده، بطوری که تعداد شهرهای استان طی ۱۰ سال از ۲۸ شهر در سال ۱۳۷۵ به ۴۷ شهر در سال ۱۳۸۵ افزایش یافته، اما نقش مسجد سلیمان به عنوان یک شهر بزرگ یا میانی بزرگ، در این سلسله مراتب مغفول مانده است.

تحلیل داده‌های مدل اقتصادی مورد بررسی ضعف عمده شهر را در بخش کشاورزی بیان می‌کند، ضمن اینکه باید توجه داشت تجدید حیات این شهر در سال ۱۲۸۵ به عنوان نخستین شرکت شهر معدنی کشور و بر اساس بهره‌برداری از نفت و خدمات جانبی آن بوده است و در ادامه بخش خدمات در شهر گسترش یافته و خدمات رسانی به حوزه پیرامون نیز در دستور کار قرار گرفته است. لذا با افول برداشت نفت و سیاستهای تخلیه شهر و توقف ساخت و ساز در شهر (به دلایل زیست محیطی و خطر آفرینی محدوده شهر) که با مقاومت مردم روبرو گردید زیرساختهای شهر تخریب شد و هم اکنون این شهر نقش تعریف شده‌ای متناسب با جمعیت شهرنشین آن در بخش صنعت ندارد و ضریب مکانی این شهر در بخش صنعت در حد خودکفایی است که نشانی از اشتغال پایه و صدور به خارج از شهر را ندارد. حیات شهر در حال حاضر عمدتاً وابسته به بخش خدمات است. با شرایط موجود شهر نه تنها خدمات رسانی آن به حوزه پیرامون مختل شده بلکه در تأمین خدمات مورد نیاز ساکنان خود شهر نیز دچار مشکل است؛ لذا این امر منجر به از دادن جمعیت این شهر شده است که ضریب کشش پذیری جمعیت ۰٫۵۴- نسبت به استان خوزستان گواهی بر این امر است.

نتیجه‌گیری :

روند رو به رشد شهرنشینی در دهه‌های اخیر، همگام همزمان با سیر تحولات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، موجب تمرکز شدید جمعیت در شهرهای بزرگ شده و بر عدم تعادل و متوازن در نظام شهری کشور دامن زده است. در این راستا تعریف نقش و الگوی توسعه برای همه طبقات شهری در یک نظام فضایی سلسله مراتبی ضروری است و در صورت بی توجهی به این امر موجب تمرکز لجام گسیخته و فاقد آثار پخش فضایی در مراکز بزرگ جمعیتی خواهد بود.

پژوهش حاضر حاکی از سیر سلسله مراتب شبکه شهری در نظام سکونتگاهی استان خوزستان به سوی عدم تعادل است، هرچند تلاش شده این وضعیت با تعریف نقاط شهری جدید (از طریق ارتقاء تقسیمات اداری سیاسی) تعدیل شود اما بدلیل گسترش بی‌رویه شهر نخست استان و فقدان برنامه مدون جهت تعریف نقش اقتصادی سایر شهرها بویژه شهرهای متوسط و میانی همچنان این شکاف بین طبقات مختلف نظام سلسله مراتب شهری بارز است. شهر مسجدسلیمان نیز یکی از شهرهایی است که توانسته است در این نظام سلسله مراتبی نسبت به شهر اول استان جذب جمعیت کرده و در کاهش تمرکز فضایی جمعیت مؤثر باشد، اما در آینده‌نگری در خصوص حفظ جایگاه آن در شبکه شهری غفلت صورت گرفته است و در نتیجه روند خروج جمعیت از آن صعودی است و مشکلات شهری و سردرگمی اقتصادی در این شهر بارزتر از سایر شهرهای استان قابل مشاهده است. افول جاذبه‌ی جذب و تعداد جمعیت در این شهر به روند صعودی تمرکز جمعیت در مرکز استان، مهاجرت از روستاهای پیرامون آن و عدم تعادل در شبکه شهری استان دامن زده و عدم تعادل فضایی را در پی خواهد داشت، بنابراین لازم است در سیاستهای مدیریت شهری و منطقه‌ای حاکم تجدید نظر صورت گیرد.

منابع:

۱. استانداری خوزستان (۱۳۹۰): نتایج اولیه سرشماری عمومی نفوس و مسکن، معاونت برنامه‌ریزی، اهواز.
۲. ارجمندنیاء، اصغر (۱۳۷۰): «نقش شهرهای میانه در نظام اسکان جمعیت»، ماهنامه اطلاعات سیاسی - اقتصادی، مؤسسه اطلاعات، شماره ۲۹، تهران.
۳. امکچی، حمیده (۱۳۸۳): شهرهای میانی و نقش آنها در چارچوب توسعه ملی، نشر مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، چاپ اول، تهران.
۴. بابایی درمنی، علی (۱۳۸۱): «نقش شهرهای کوچک در توزیع فضایی جمعیت (مطالعه موردی: استان سیستان و بلوچستان)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان.
۵. بهروز، فاطمه (۱۳۷۱): تحلیلی نظری - تجربی برای متعادل سازی توزیع فضایی جمعیت در سیستم شهرهای ایران، انتشارات مرکز پژوهش‌های جغرافیایی، چاپ اول، تهران.
۶. بهروز، فاطمه (۱۳۷۴): زمینه‌های غالب در جغرافیای انسانی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران.
۷. بیک محمدی، ربیع (۱۳۶۲): جغرافیای مفصل ایران، جلد دوم، انتشارات اقبال، چاپ دوم، تهران.
۸. پورمحمدی، محمدرضا و نادر زالی (۱۳۸۶): «شبیه سازی شبکه شهری مبتنی بر مدل‌های آنتروپی و کشش پذیری»، طرح تحقیقاتی، دانشگاه تبریز، تبریز.
۹. توفیق، فیروز (۱۳۷۱): «طرح‌ریزی کالبدی در ایران و محورهای اصلی آن»، مجموعه مقالات طرح‌ریزی کالبدی ایران، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، تهران.
۱۰. حاجی‌پور، خلیل و اسفندیار زبردست (پاییز ۱۳۸۴): «بررسی، تحلیل و ارائه الگویی برای نظام شهری استان خوزستان»، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۳، تهران.
۱۱. حبیب، فرح (۱۳۷۸): «سلسله مراتب شهری»، مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۳۸، تهران، صص
۱۲. حکمت‌نیا، حسن و میرنجف موسوی (۱۳۸۵): کاربرد مدل در جغرافیا با تأکید بر برنامه‌ریزی شهری و ناحیه‌ای، انتشارات علم نوین، چاپ اول، یزد.
۱۳. دراکاکیس اسمیت، دیوید (۱۳۷۷): شهر جهان سومی، ترجمه: فیروز جمالی، مجموعه مقالات معماری و شهرسازی، نشر توسعه، تهران.
۱۴. رضوانی، علی اصغر (۱۳۷۴): روابط متقابل شهر و روستا با تأکید بر ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ اول، تهران.
۱۵. زبردست، اسفندیار (بهار ۱۳۸۶): «بررسی تحولات نخست‌شهری در ایران»، نشریه هنرهای زیبا، سال هفتم، شماره ۲۹، تهران، صص ۳۸-۲۹.
۱۶. زیاری، کرامت‌ا... (۱۳۷۸): اصول و روش‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای، انتشارات دانشگاه یزد، چاپ اول، یزد.

۱۷. عظیمی، ناصر (۱۳۸۱): پویش شهرنشینی و مبانی نظام شهری، نشر نیکا، چاپ اول، تهران.
۱۸. فرهودی، رحمتا... (۱۳۸۴): «کاربرد تکنیک‌ها در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای»، درسنامه برنامه‌ریزی ناحیه‌ای دوره کارشناسی ارشد جغرافیا، دانشگاه تهران.
۱۹. فرید، یدالله (۱۳۶۸): جغرافیا و شهرشناسی، انتشارات دانشگاه تبریز، چاپ اول، تبریز.
۲۰. فنی، زهره (۱۳۸۲): شهرهای کوچک رویکردی دیگر در توسعه منطقه‌ای، انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، چاپ اول، تهران.
۲۱. کلانتری، خلیل (۱۳۸۷): برنامه‌ریزی و توسعه منطقه‌ای (تئوری‌ها و تکنیک‌ها)، انتشارات خوشبین، چاپ دوم، تهران.
۲۲. مرکز آمار ایران (۱۳۵۵ تا ۱۳۸۵) نتایج سرشماریهای عمومی نفوس و مسکن شهرستان مسجد سلیمان، تهران.
۲۳. نظریان، اصغر (۱۳۸۶): جغرافیای شهری ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ هشتم، تهران.
۲۴. نظریان، اصغر (۱۳۸۸): پویایی نظام شهری ایران، انتشارات مبتکران، چاپ اول، تهران.

Archive of SID